

POLITIČKE IDEJE: GRAĐANSKI NEPOSLOH

Kad građani smiju otkazati poslušnost vlasti?

Enes Kulenović

**Što ako sporni zakon ili sporna
politika nisu samo loši, neustavni
ili u neskladu s našim osobnim
moralnim stavovima nego su i
duboko nepravedni?**

U travnju 1964, pred prepunom dvoranom metodističke crkve u Clevelandu, Malcolm X održao je poznati govor *The Ballot or the Bullet* u kojemu se obrušio na različite političke manevre kojima se pokušavalo spriječiti crnce u SAD-u da ostvare jednako biračko pravo kao i njihovi bijeli sugrađani. Manevri nisu uključivali samo otvoreno sprječavanje crnaca da izađu na izbore od strane segregacionista iz južnih država, nego i politiku krojenja izbornih jedinica – *gerrymandering* – u velikim gradovima na sjeveru kako bi se osiguralo da crnci ne mogu izabrati svoje predstavnike ondje gdje su većina te blokiranja zakonskih rješenja u Senatu od strane kongresnika iz južnjačke struje Demokratske stranke ondašnjeg predsjednika Lyndona Johnsona. Rezultat tih politika bilo je svođenje crnaca u Americi na građane drugog reda, čime je, riječima Malcolma X, pred Washington stavljen izbor – *the ballot or the bullet* – ili će Afroamerikancima biti osigurana jednaka politička prava ili će se Johnsonova administracija suočiti s mogućnošću oružanog otpora.

Osuda otvorenoga ili prikrivenog rasizma nije bio jedini cilj tog govora. U njemu se Malcolm X udaljio od politike *The Nation of Islam*, organizacije čiji je istaknuti član do nedavno bio, a koja je zahtijevala od svojih pristaša i simpatizera da ni na koji način ne sudjeluju na izborima. Vođa *The Nation of Islam* Elijah Muhammad smatrao je da bi participacija crnaca na izborima dala legitimnost rasističkom režimu i dovela u pitanje konačni cilj njegove organizacije: utemeljenje suverene države za crnce na teritoriju Sjeverne Amerike. Malcolm X ostaje vjeran ideji crnog nacionalizma, ali je bitno redefinira: dok je *The Nation of Islam* zahtijevao potpunu teritorijalnu separaciju kao jedini na-

Enes Kulenović, docent na Odsjeku za političku i socijalnu teoriju na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Autor je knjige *Sloboda, pluralizam i nacionalizam: politička teorija Isaiaha Berlina*. E-pošta: ekulenovic@fpzg.hr

čin da se oslobode od hegemonije bijelaca, Malcolm X zagovara separaciju na lokalnoj razini, unutar SAD-a, tako da se Afroamerikancima osigura biranje vlastitih predstavnika i izgradnja vlastite ekonomske osnovice u lokalnim zajednicama gdje su u znatnoj većini.

Odvojivši se od *The Nation of Islam*, Malcolm X pružio je ruku pomirenja predstavnicima Pokreta za građanska prava, uključivši i njihova najistaknutijeg predstavnika Martina Luthera Kinga. No priznavši da sudjeluju u istoj borbi, nije prihvatio ni ciljeve ni način borbe Pokreta za građanska prava. Iza sintagme *the ballot or the bullet* ne stoji samo kritika politike Washingtona, nego i kritika Kingove politike asimilacije kroz zahtjeve za jednakim građanskim pravima te građanskog neposluha kao jalone taktike otpora. Građanski je neposluh, smatrao je Malcolm X, po svojoj prirodi paradoksalan: ili živimo u ustavnoj demokraciji i prihvaćamo da su izbori jedini način da promijenimo politiku vlastite zemlje, ili živimo u autokratskom režimu koji trebamo srušiti revolucijom. *The ballot or the bullet*.

Paradoksalni karakter građanskog neposluha

Taj se paradoks može pojasniti na sljedeći način: kada legalno izabrani predstavnici izglasuju neki zakon ili legitimno izabrana vlada odluči provesti određenu politiku, s njima se ne moramo slagati, ali kao građane u demokratskom poretку oni nas obvezuju. U okviru ustavnih demokracija postoje načini na koji građani mogu iskazati svoje neslaganje: javno prosvjedovati, dovesti u pitanje ustavnost određenog zakona ili glasovati za opoziciju na sljedećim izborima. No riječ je o iskazima nezadovoljstva unutar granica zakona. U suprotnome bi doveli u pitanje ono što se naziva "pravilo demokratske igre", a koje nalaže da je u demokraciji dužnost građana poštivati zakone s kojima se ne slažu zato što svi drugi građani poštuju zakone s kojima se

Građanski je neposluh, smatrao je Malcolm X, paradoksalan: ili živimo u ustavnoj demokraciji i prihvaćamo da su izbori jedini način da promijenimo politiku vlastite zemlje, ili živimo u autokratskom režimu koji trebamo srušiti revolucijom. *The ballot or the bullet*

možda ne slažu. Kada bi svi odlučili poštivati samo one zakone ili politike koje podržava stranka za koju su glasovali ili, još gore, samo one zakone ili politike koje im se sviđaju, demokratski bi proces postao besmislen. Tako gledano, građanski neposluh, kao svjesno kršenje zakona s ciljem promjene određenoga zakonskog ili političkog rješenja, izravno je protivan temeljnom "pravilu demokratske igre".

broj 7 - rujan 2011.

No što ako sporni zakon ili sporna politika nisu samo loši, neustavni ili u neskladu s našim osobnim moralnim stavovima nego su i duboko nepravedni? Što ako je riječ o zakonu ili politici koja izravno dovodi u pitanje dva temeljna načela na kojima se temelje liberalno-demokratskih poreci: poštivanje jednakih prava građana i demokratski proces izbora vlasti? Povredom tih temeljnih načela vlast gubi autoritet i postaje nelegitiman izvor

Građanski neposluh primarno određuje politički cilj koji se želi ostvariti: promjena nepravednoga zakona ili politike u sklopu postojećeg poretka

donošenje i provedbe zakona. Time smo izašli iz okvira ustavne demokracije i našli se pod vlašću autoritarnoga, nedemokratskog režima. Osnovna je pretpostavka liberalne tradicije od Johna Lockea do danas da opravdani odgovor na takve režime uključuje i nasilnu revoluciju. Paradoks je građanskog neposluha u tome što smo kao građani zarobljeni u začaranom krugu: dužni smo poštivati zakone sve dok ti zakoni ne povrijede načela legitimacije, ali time vlast gubi legitimnost i mi prestajemo biti građani ustavne demokracije. Znači li to da u liberalno-demokratskim režimima nema mjesta za građanski neposluh? Je li Malcolm X imao pravo zaključivši kako je jedini izbor s kojim smo suočeni izbor između glasačke kutije i oružja?

Moguće rješenje tog paradoksa možemo naći u najutjecajnijoj knjizi iz liberalne političke teorije u posljednjih četrdesetak godina – *A Theory of Justice* Johna Rawlsa. Kako je Rawls svoju knjigu, objavljenu 1971, pisao više od deset godina, u pozadini je njegovih razmišljanja o problemu građanskog neposluha u liberalnim demokracijama model Martina Luthera Kinga i crnačkog Pokreta za građanska prava. Taj je model omogućio Rawlsu da ponudi teorijski odgovor ne samo crnim radikalima, poput Malcolm X-a, koji su tvrdili kako građanski neposluh samo daje legitimnost postojećem poretку, nego i konzervativnim kritičarima Pokreta za građanska prava koji su optuživali Kinga i njegove sljedbenike da kršenjem zakona otvaraju Pandorinu kutiju izvaninstitucionalne borbe koja dovodi u pitanje opstanak cjelokupne političke zajednice. Liberalno shvaćanje građanskog neposluha – koje je prvi teorijski formulirao Rawls, a kasnije su ga dodatno razvili teoretičari prava poput Ronalda Dworkina i Josepha Raza – pretpostavlja jasno određen politički cilj, uvjete u kojima je kršenje zakona opravdano te način na koji se činom neposluha zakon smije kršiti.

Prema tome shvaćanju, građanski neposluh primarno određuje politički cilj koji se želi ostvariti: promjena nepravednoga zakona ili politike u sklopu postojećeg poretka. Riječ je, dakle, o reformskoj, a ne revolucionarnoj taktici. Stoga građanski neposluh u ustavnim demokracijama ima potpuno drugačiji karakter od mirnog kršenja zakona u autokratskim režimima. U ustavnim demokracijama pretpostavljamo da vlast – i njezina zakonodavna i njezina izvršna grana – imaju legitimnost donositi i provodi-

ti zakone. Činom građanskog neposluha ne dovodi se u pitanje status legitimnosti onih koji su na vlasti ili cjelokupnoga poretka, nego pravednost sasvim određenog zakona ili određene politike. Nasuprot tome, kada smo suočeni s nedemokratskom, autoritarnom ili tiranskom vlašću ono što dovodimo u pitanje nije pojedini zakon ili javna politika, nego legitimnost samog poretka vladavine. Srž liberalne misli čini pretpostavka da vlast koja opetovano krši prava svojih građana te bez pristanka građana osvoji vlast i osigurava svoj politički opstanak silom gubi legitimnost, pa njezini podanici imaju moralno pravo da se pobune. U nedemokratskom režimu čin građanskog neposluha nije samo način otpora nepravедnim zakonima, nego i način otpora nelegitimnoj vlasti. Građanski neposluh ima isti cilj kao i revolucija – srušiti postojeći režim. Građanski neposluh i oružana revolucija ne razlikuju se prema cilju nego prema odabiru taktike. Stoga je u kontekstu nedemokratskih poredaka, gdje je cilj srušiti poredak i gdje postoje podanici, ali ne i građani u pravom smislu te riječi, ispravnije govoriti o miroljubivom otporu nego o građanskom neposluhu. Postoje brojni razlozi zašto izabrati miroljubivi, a ne oružani otpor: nenasiljem i javnim otporom lakše je pridobiti simpatije i podršku i u zemlji i izvan nje; državni opresivni aparat toliko je snažan da bi oružani otpor bio jednak samoubojstvu; politička ili vjerska doktrina koje pripadnici otpora zagovaraju jest pacifistička. No čak i onda kada je otpor miroljubiv, njegov je cilj, za razliku od građanskog neposluha u ustavnim demokracijama, revolucioniran. To razlikovanje postaje jasnije kroz povijesne primjere: cilj Pokreta za građanska prava bio je osigurati jednaka prava crnaca unutar postojećega ustavnog poretka, dok je cilj Gandhijeve taktike miroljubivog otpora (*satyagraha*) ili Mandelina nenasilnog otpora politici aparthejda (do pokolja u Sharepvilleu) bilo rušenje opresivnih režima.

Jasnim određenjem cilja građanskog neposluha u ustavnim demokracijama nismo riješili spomenuti paradoks: kada su građani suočeni s istinski nepravедnim zakonom ili nepravедnom politikom, kako procijeniti imaju li oni koji su na vlasti još uvijek legitimnost ili je riječ o nelegitimnom režimu ili poretku? Naime, u prvom slučaju opravdani protest ne smije ići dalje od građanskog neposluha, dok u drugom slučaju imamo moralno opravda-

U nedemokratskom režimu čin građanskog neposluha nije samo način otpora nepravедnim zakonima, nego i način otpora nelegitimnoj vlasti

nje da revolucijom srušimo postojeći režim, čak i kada to uključuje nasilje. Rawls odgovara da je građanski neposluh "rezerviran samo za poseban slučaj približno pravednog društva ili društva koje je većim dijelom dobro uređeno, ali u kojemu se neke ozbiljne povrede pravednosti ipak događaju" (1971:363). Netipično za Rawlsa, koncept "približno pravednog društva" ostaje donekle nejasan, ali možemo pretpostaviti da je razlika između tog

koncepta i koncepta autoritarnog režima upravo u tome može li se nepravедni zakon ili politika promijeniti unutar postojećeg sustava ili najprije režim treba srušiti da bi moglo doći do te promjene. Tako se, primjerice, Sjedinjene Države do sredine šezdesetih godina, kada su još postojale otvorena diskriminacija crnaca i politika segregacije u južnim državama, ali i ustavna tradicija koja je promovirala načela jednakih građanskih prava za sve građane, mogu definirati kao "približno pravedno društvo". Nasuprot tome, Južnoafrička Republika u kojoj nije postojao nikakav ustavni temelj ili politički kontekst koji bi omogućio dokidanje politike aparthejda bez urušavanja samog režima, primjer je autokratske države, a ne "približno pravednog društva".

Kada je građanski neposluh opravdan?

Cilj građanskog neposluha određuje i uvjete u kojima je kršenje zakona opravdano. Prema liberalnom viđenju, građanski neposluh opravdan je isključivo onda kada je usmjeren protiv nepravédnog zakona ili politike, pri čemu se pod "nepravédnim" najčešće misli na povredu načela legitimacije na kojima se ustavno-demokratski poredak temelji: zaštita temeljnih prava građana i poštivanje demokratske procedure. Tako John Rawls govori o konceptu nepravédnog zakona u širem kontekstu svoje teorije pravednosti, izvedeći taj koncept iz dva temeljna načela pravednosti: načela jednake slobode (koje uključuje i jednako prava glasa) i načela jednakosti šanse (1971:372). Ronald Dworkin smatra da je građanski neposluh opravdan onda kada su građani suočeni s povredom svojih ustavom zajamčenih prava, misleći na prava koja osiguravaju slobodu pojedinaca i jednako pravo na političku participaciju (1977:191). Sam Martin Luther King smatra kako je "nepravédan zakon norma koju većina nameće manjini, a koji tu većinu ne obvezuje" (1991:72), te govori o temeljnim pravima i političkim pravima – pravu glasa i mogućnosti participacije u političkom procesu.

Za liberalno je shvaćanje presudno ograničiti građanski neposluh isključivo na kršenje nepravédnog zakona i time ga razlikovati od drugih oblika političkog protesta kao opravdane reakcije građana na loše zakone/politike, zakone koji su pravno neodrživi i zakone/politike koji dovode u pitanje naš osobni moralni svjetonazor. Dokle god je riječ o lošem zakonu ili lošoj politici koji ne ugrožavaju temeljna načela pravednosti, naš prosvjed protiv njih treba ostati unutar zakona. Upravo zato liberali pripisuju toliku važnost slobodi govora i slobodi okupljanja jer te slobode – uključivanje u javnu debatu, iniciranje i potpisivanje peticije, izlazak na ulicu i javni prosvjed – omogućuju građanima da se suprotstave i kritiziraju loš zakon ili lošu politiku a da ne prekrše zakon. U slučaju zakona koji su pravno neodrživi riječ je o onim zakonima koji su protivni onome što je teoretičar prava Lon Fuller nazvao "moralom zakona", to jest o određenoj unutarnjoj logici zakonodavstva.¹ Najčešći primjer pravno neodrživog zakona jest zakon koji nije u skladu s ustavom ili međunarodno potpisanim sporazumima. Dakle, nepravédan zakon najčešće je i pravno neodrživ zakon, ali u velikom broju instancija pravno neodrživi zakoni nisu i nepravédni zakoni jer ne dovode u pitanje načela temeljne pravednosti u ustavnim demokracijama. Dva su moguća opravdana odgovora na pravno neodrživ zakon. Prvo, možemo dovesti u pitanje legalnost

takva zakona slijedeći unaprijed određenu institucionalnu proceduru i dopustiti sudu da odluči je li riječ o ustavnome, to jest valjanom zakonu ili ne. Drugo, možemo "testirati zakon" kršeći ga i nadati se da će sudovi odlučiti u našu korist. Praksa "testiranja zakona" proširena je u pravnom sustavu SAD-a u kojemu postoji sudska kontrola (*judicial review*), kao način da i sami sudovi kroz ocjenu ustavnosti određenog zakona odrede pravni

Cilj građanskog neposluha nije dovesti u pitanje valjanost određenog zakona nego njegovu pravednost

presedan te tako i sami postanu dio zakonodavnog procesa. No, kako je profesor ustavnog prava Herbert Storing upozorio, "građanski neposluh treba razlikovati od testiranja ustavnosti zakona" (1991:87). Premda obje prakse uključuju kršenje zakona, temeljna je razlika u tome što testiranje zakona podrazumijeva da će onaj koji je prekršio zakon poštovati odluku najviše sudske instance u zemlji kakva god ona bila. Cilj građanskog neposluha nije dovesti u pitanje valjanost određenog zakona nego njegovu pravednost. To podrazumijeva da će konzistentni prosvjednik prekršiti zakon čak i onda kada ga je sud proglasio ustavnim. Rawls je to pojasnio na sljedeći način: "Građanski je neposluh istinski protivan zakonu u tom smislu da oni koji su predani tom činu ne teže samo tome da testiraju njegovu ustavnost; oni su spremni protiviti se tom zakonu čak i kada ga je podržao sud" (1971:365).

U treću se skupinu ubrajaju slučajevi u kojima određeni zakon izravno dovodi u pitanje osobni moralni svjetonazor nekih građana. Otpor takvom zakonu ne temelji se na tome što je on nepravedan za sve građane, nego na tome što je nepravedan isključivo kada se primijeni na građane koji imaju određeni moralni ili vjerski svjetonazor. Odatle slijedi zahtjev za izuzećem od takvog zakona, a ne – kao u slučaju građanskog neposluha – zahtjev za odbacivanjem zakona. U tim slučajevima opravdani otpor uključuje prigovor savjesti. Dobar je primjer pacifist koji ne smatra pogrešnim ulazak svoje države u rat, ali osobno odbija nositi oružje. On prihvaća ideju pravednog rata u kojemu je upotreba vojne sile opravdana, ali mu je istodobno ubojstvo drugog ljudskog bića, čak i u kontekstu pravednoga rata, moralno neprihvatljivo. Glavna razlika između prigovora savjesti i građanskog neposluha jest u motivu onih koji krše određeni zakon: smatra li građanin da sporni zakon dovodi u pitanje njegov osobni moral koji se temelji na njegovu posebnome vjerskom ili kulturnom statusu ili smatra da je zakon protivan temeljnim načelima pravednosti u ustavnoj demokraciji. Filozof Hugo Bedau ovako formuliра tu razliku: "Kada onaj koji se poziva na prigovor savjesti prekrši zakon, on ili ona čine to primarno da bi izbjegli djelovanje koje je protivno njihovoj osobnoj savjesti... Primarna svrha prigovora savjesti nije javno ukazivanje na nepravednost zakona nego osobno izuzeće, ne politička promjena nego (grubo rečeno) osobno pranje ruku" (1991:7).

branj 7 - rujan 2011.

Kakva su ograničenja građanskog neposluha?

Prema liberalnom modelu, da bi građanski neposluh u ustavnoj demokraciji bio opravdan mora zadovoljiti neke formalne uvjete. Prošireni popis tih uvjeta glasi: građanski neposluh mora biti javan, nenasilan, koristiti se samo u krajnjoj instancijski kada su sva institucionalna rješenja iskorištena, cilj mu ne smije biti da prisili nego uvjeri vlast i građane da je određeno zakonsko rješenje nepravedno, a onaj tko krši zakon mora biti spreman prihvatiti kaznu za svoj čin te ne smije prekršiti nijedan drugi zakon osim zakona koji smatra nepravednim (Raz, 1991:162). Da bi se utvrdilo koji su od tih uvjeta stvarno nužni, a koji su, kako kaže Joseph Raz, "vidno arbitrarna ograničenja građanskog neposluha" (163), treba imati na umu stvarni cilj čina građanskog neposluha: promjenu nepravednog zakona ili politike bez rušenja vlade ili cijeloga političkog sustava nedemokratskim putem. Michael Walzer kaže da "čovjek krši zakon, ali čini to tako da ne dovodi u pitanje legitimnost pravnoga i političkog sustava" (1970:24).

To znači da je građanski neposluh način obraćanja javnosti, a ne način političkog pritiska na vlast. Rawls kaže da građanski neposluh "možemo usporediti s javnim govorom kao načinom obraćanja, izraza dubokoga i savjesnog političkog uvjerenja" (1971:366). Taj je argument izveden iz ideje da činom građanskog neposluha još uvijek prihvaćamo da nepravedni zakon može biti promijenjen bez potrebe za sljedećim korakom koji bi uključivao dovođenje u pitanje legitimnost cijelog poretka. Ako građanski neposluh razumijemo kao apel za pravednošću, onda on mora biti javan i nenasilan. Filozof Peter Singer ovako je formulirao tu ideju: "Koristiti nasilje značilo bi izbrisati razlikovanje između neposluha radi pridobivanja javnosti i neposluha čiji je cilj prisiliti ili uplašiti većinu" (1973:82). U nužne uvjete još treba uključiti i spremnost onih koji krše zakon da prihvate posljedice takva čina, uključujući i zatvorsku kaznu. Status mučenika onih koji su uhapšeni zbog građanskog neposluha pokazuje snagu njihova uvjerenja da je neki zakon nepravedan. Još važnije, to pokazuje da prihvaćaju legitimnost političkih institucija i ustava. Martin Luther King je u svojim bilješkama iz zatvora u Birminghamu zapisao: "Smatram da pojedinac koji prekrši zakon za koji mu njegova savjest kaže da je nepravedan te dobrovoljno prihvati kaznu ostajući u zatvoru kako bi probudio svijest zajednice o nepravdi, ustvari pokazuje najviše poštovanje prema zakonu" (1991:74). Rawls je potpuno prihvatio Kingov argument: "Zakon je prekršen, ali vjernost zakonu izražena je javnom i nenasilnom prirodom tog čina, kao i spremnošću da se prihvate zakonske posljedice vlastitoga djela" (1971:367).

Mnogo je tinte potrošeno u raspravama o tome je li izravna povreda zakona (isključivo kršenje zakona koji se smatra nepravednim) nužan uvjet građanskog neposluha ili je opravdana i neizravna povreda zakona (kršenje zakona koji nije nepravedan). Rawls (1971:365) je smatrao da čin neposluha ne zahtijeva isključivo povredu zakona koji se dovodi u pitanje. Naime, postoje situacije u kojima bi kršenje zakona koji smatramo nepravednim bilo doslovce pogubno (primjerice, zakon o izdaji) ili kada ne postoji mogućnost da izravno prekršimo sporni zakon (primjerice, zakon vezan za pitanja vanjske politi-

ke ili pitanja pravednog rata). U takvim situacijama opravdan je, prema liberalnom modelu, prekršiti zakone koji sami po sebi nisu nepravedni: blokiranje prometa ili nedopušten ulazak na državnu imovinu dva su najčešća primjera. Povijesno gledano, neizravno kršenje zakona dio je tradicije građanskog neposluha od Thoreauova odbijanja da plati porez zbog američke politike prema Meksiku, Indijancima i crncima do Kingova uhićenja zbog ignoriranja zabrane sudjelovanja u demonstracijama, a ne zbog kršenja segregacijskih zakona. Jednako je sporno pitanje treba li građanski neposluh biti krajnja instancija nakon što su sva pravna sredstva borbe protiv nepravednog zakona iscrpljena. Neposluh kao čin kršenja zakona tek kada su se sve zakonske mogućnosti pokazale neuspješnima poželjan je stoga što daje dodatnu moralnu snagu i uvjerljivost zahtjevu da se nepravedni zakon ukine. No postoje situacije u kojima bi bilo politički beskorisno čekati da se istroše sve institucionalne opcije prije nego što se odlučimo za građanski neposluh. Naime, sporni zakon ili politika, poput vladine odluke da uvuče zemlju u nepravedan rat, načinili bi preveliku štetu do trenutka kada se sva zakonska sredstva pokažu neuspješnima.

Nedostaci liberalnog modela

Liberalni je model ponudio teorijsko opravdanje politike građanskog neposluha na način na koji ga je prakticirao Pokret za građanska prava i pokazao važnost takve politike u ustavnim demokracijama nasuprot politici nasilnog otpora kakvu su prakticirale grupacije poput *The Nation of Islam*, *The Black Panthers* ili *Weather Underground*. Također, dao je uvjerljivi odgovor konzervativcima koji su tvrdili da svako kršenje zakona kao moralan ili politički čin, čak i ako je uistinu usmjereno protiv nepravednog zakona ili politike, dovodi u pitanje opstanak cijelog poretka. Istodobno, taj se model suočio s nekim ozbiljnim kritikama upravo zato što vrlo usko određuje cilj građanskog neposluha, kao i uvjete pod kojima se kršenje zakona može smatrati opravdanim.

Prvi prigovor odnosi se na Rawlsov liberalni model građanskog neposluha koji je, koliko god to kontradiktorno zvučalo, previše konzervativan zato što se temelji isključivo na postojećim vrijednostima političke zajednice i ne dopušta propitivanje samih tih vrijednosti. Naime, u skladu sa spomenutim razlikovanjem između nepravednog zakona i pravno neodrživog zakona, Rawls inzistira na tome da nepravedan zakon ne mora nužno biti protivan onome što izravno piše u ustavu nego protivan duhu ustava, to jest onima vrijednostima – slobodi pojedinca, jednakosti i ljudskom dostojanstvu – koje bi svaki liberalni ustav trebao štiti. Na to je Rawls mislio govoreći o "zajedničkoj koncepciji pravednosti koja je u srži političkog poretka" (1971:365). S obzirom na to da ne postoji "moralno obvezujuća pravna interpretacija" (Rawls, 1969:254) takve koncepcije pravednosti, odgovornost za ocjenu zakona kao pravednoga ili nepravednog nije na najvišem sudu u državi nego na samom pojedincu. Problem je u tome što zazivanje "zajedničke koncepcije pravednosti" u određivanju toga je li građanski neposluh opravdan znači da neki zakon ili politiku možemo proglasiti nepravednima samo na temelju onih vrijednosti koje većina u zajednici već prihvaća. To bi značilo, kako je upozorio Peter Singer, da građanski nepo-

sluh ne može biti opravdan u onim slučajevima – poput, recimo, kršenja zakona kako bi se ukazalo na nepravedan tretman životinja – kada izlazi iz okvira postojeće zajedničke koncepcije pravednosti (1977:90). Stoga se može kazati da je Rawlsov liberalni model konzervativan.

Drugi problem liberalnog pristupa građanskom neposluhu proistječe iz njegove središnje ideje prema kojoj je ocjena o tome je li neki zakon protivan temeljnoj pravednosti u rukama svakoga pojedinog građana. No u čijim je rukama ocjena može li taj zakon biti izmijenjen a da se ne dovede u pitanje legitimnosti cijelog poretka? U kojem trenutku – ako oni koji su vlast opetovano odbijaju promijeniti nepravedni zakon – možemo prijeći s građanskog neposluha na oružani otpor? Tko treba od-

Da bi građanski neposluh u ustavnoj demokraciji bio opravdan mora biti javan, nenasilan, koristiti se samo u krajnjoj instanciji kada su sva institucionalna rješenja iskorištena, cilj mu ne smije biti da prisili nego uvjeri vlast i građane da je određeno zakonsko rješenje nepravedno, a onaj tko krši zakon mora biti spreman prihvatiti kaznu za svoj čin te ne smije prekršiti nijedan drugi zakon osim zakona koji smatra nepravednim

lučiti je li vlast koja stoji iza nepravednog zakona legitimna? Ako odgovor na ta pitanja daje, kao što to liberalni model sugerira, svaki pojedini građanin, onda tek nakon što su se neki građani odlučili na građanski neposluh, a drugi na nasilni otpor možemo ocijeniti koja od tih dviju skupina građana imala pravo. Mi tek *post factum* znamo da je King imao pravo, a da je Malcolm X bio u krivu, te da je predanost članova Pokreta za građanska prava građanskom neposluhu uistinu imala presudnu ulogu u donošenju Zakona o građanskim pravima 1964. No da je blokada tog Zakona u Senatu potrajala dulje od dva mjeseca ili da su, u konačnici, senatori s juga uspjeli potpuno blokirati taj Zakon, bi li Malcolm X, zagovarajući mogućnost nasilnog otpora, imao pravo, a Martin Luther King, zauzimajući se isključivo za nenasilni otpor, bio u krivu? Teorija građanskog neposluha trebala bi osigurati da unaprijed možemo znati kada je neposluh smislen i opravdan, a kada smo izašli iz okvira ustavne demokracije i imamo moralno i političko pravo na revoluciju. Upitno je osigurava li to liberalna teorija građanskog neposluha koja se temelji na odgovornosti samih pojedinaca.

Treći i najozbiljniji prigovor jest da teorijski model koji zagovaraju Rawls i njegovi sljedbenici jednostavno ne korespondira s praksom građanskog neposluha kakva se razvila u posljednjih četrdesetak godina. Uzevši kao paradigmu crnački Pokret za građanska prava, taj se model ograničio na opravdanje građanskog neposluha samo u slučajevima u kojima je riječ o povredi temeljnih načela pravednosti u ustavnim demokracijama. Politika segregacije i različiti oblici institucionalne diskriminacije koje su crnci u SAD-u proživljavali zasigurno jesu takva vrsta povrede. No, pita se profesor prava Daniel Markovits, što je s onim primjerima građanskog neposluha – poput prosvjeda protiv Vijetnamskog rata, protiv nuklearnih postrojenja u europskim saveznicama NATO-a ili današnjih protuglobalizacijskog prosvjeda – koji se ne mogu jednostavno podvesti pod povredu temeljnih prava građana ili demokratske procedure (2005:1901). Prema liberalnom modelu, svi ti primjeri ilustriraju neopravdanu upotrebu građanskog neposluha. Isto se može reći i za nedavne studentske blokade ili "slučaj Varšavska" u Hrvatskoj. Pravi problem, smatra Markovits, nije sama praksa građanskog neposluha u zapadnim demokracijama od kraja šezdesetih godina do danas nego teorija koja o tim praksama, osim dovođenja u pitanje njihova moralnog opravdanja, malo toga može kazati.

Demokratski neposluh

Potaknut tim problemom, Markovits je u svom eseju "Democratic Disobedience" (2005) ponudio alternativu liberalnom pristupu građanskom neposluhu – demokratski neposluh. Suprotno liberalnom modelu koji gleda na čin neposluha kao na izvaninstitucionalni oblik građanske borbe za zaštitu temeljnih načela pravednosti u ustavnim demokracijama, demokratski model vidi neposluh kao korektiv neželjenim, ali i neizbježnim posljedicama demokratskog procesa odlučivanja. Dvije su posljedice – Markovits ih naziva demokratskim deficitom – posebno pogubne za demokratsku logiku odlučivanja prema kojoj građani trebaju prihvatiti kao valjane i one zakone ili politike koje ne podržavaju. Prva se odnosi na činjenicu da u predstavničkim demokracijama različiti posebni interesi mogu imati velik utjecaj na donošenja određenih zakona ili javnih politika, čime se demokratsko odlučivanje otvara "manipulaciji i zlouporabi" od strane interesnih grupa. Druga negativna posljedica proizlazi iz "isključujuće snage" kolektivnog odlučivanja koja dovodi do toga da neka važna politička pitanja budu potpuno potisnuta iz javnoga diskursa. Glavna ideja demokratskog modela neposluha jest ispravljanje deficita demokratskog odlučivanja. Time se građanski neposluh definira kao čin kršenja zakona koji nije, kao u liberalnom modelu, protivan demokratskoj logici nego je njezin važan dio i tako je "ojačava" (Markovits, 2005:1937). Dakle, prednost tog modela nije samo u tome što ne upada u paradoks o kojemu je govorio Malcolm X, što nije

konzervativan na način na koji je Rawlsov liberalni model opisao Peter Singer i što se ne ograničava isključivo na slučajeve u kojima je riječ o povredi temeljnih načela pravednosti, nego mnogo bolje korespondira s aktivističkom praksom građanskog neposluha u ustavnim demokracijama u posljednjih nekoliko desetljeća. Raspravljajući o protuglobalizacijskim prosvjedima kao paradigmatskom primjeru demokratskog neposluha, Markovits upravo zato govori o tom modelu kao o građanskom neposluhu za 21. stoljeće.

Bilješke

- 1 Fuller navodi osam instancija u kojima zakon može povrijediti načelo "morala zakona": (1) uopće nije riječ o zakonu nego o arbitrarnoj i *ad hoc* odluci; (2) zakon koji nije javan i poznat građanima; (3) retroaktivni zakon; (4) zakon koji nije razumljiv; (5) zakon koji je protivan drugim zakonima; (6) zakon koji zahtijeva nešto što je izvan mogućnosti građana; (7) zakon koji se toliko često mijenja da "građani ne mogu usmjeriti svoje djelovanje prema njemu"; (8) kada postoji nekonzistentnost između samog zakona i njegove primjene (Fuller, 1964:39).

Literatura

- Bedau, H. A. (1991). Civil Disobedience and Personal Responsibility for Injustice. U: Bedau, H. A. (ur.). *Civil Disobedience in Focus*. London: Routledge.
- Dworkin, R. (1977). *Taking Rights Seriously*. Cambridge: Harvard University Press.
- Fuller, L. (1964). *The Morality of Law*. New Haven: Yale University Press.
- King, M. L. (1991). Letter from Birmingham City Jail. U: Bedau, H. A. (ur.). *Civil Disobedience in Focus*. London: Routledge.
- Markovits, D. (2005). Democratic Disobedience. *Yale Law Journal*. 114:1897-1952.
- Rawls, J. (1971). *Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1968). The Justification of Civil Disobedience. U: Bedau, H. A. (ur.). *Civil Disobedience: Theory and Practice*. New York: Pegasus.
- Raz, J. (1991). Civil Disobedience. U: Bedau, H. A. (ur.). *Civil Disobedience in Focus*. London: Routledge.
- Singer, P. (1973). *Democracy and Disobedience*. Oxford: Clarendon Press.
- Storing, H. J. (1991). The Case Against Civil Disobedience. U: Bedau, H. A. (ur.). *Civil Disobedience in Focus*. London: Routledge.
- Walzer, M. (1970). *Obligations: Essays on Disobedience, War, and Citizenship*. Cambridge: Harvard University Press. ■